

Названия тыквенных растений в украинских говорах Крыма

В статье осуществлено системное описание названий тыквенных растений в украинских говорах Крыма. В ней проанализированы репертуар, структурная организация флорономенов в пределах микропарадигм. Установлены лексическая, грамматическая и словообразовательная вариативность, обусловленные гетерогенностью украинских говоров Крыма и контактами диалектоносителей с иноязычным окружением. Выявлены системные связи компонентов, обусловленные наявностью зон семантического синкретизма лексем, словообразовательными связями; полисемия отдельных лексем и семантические сдвиги. Раскрыта специфика распространения и функционирования засвидетельствованных названий. Среди зафиксированных репрезентантов – однословные названия, атрибутивные и субстантивные словосочетания и пропозитивные структуры, свидетельствующие о незавершенности процессов номинации.

Ключевые слова: украинские говоры Крыма, гетерогенные говоры, лексико-семантическая парадигма, дифференционный признак, сельскохозяйственная лексика, флорономен, системные связи, полисемия названий растений, зона семантического синкретизма.

Pumpkin plants names in the Crimean Ukrainian dialects

The article represents the systematic description of the pumpkin plants names of the Crimean Ukrainian dialects. It analyzes the repertoire and structural organization of floronomenes within possible microparadigms. Lexical, grammatical and word-forming variety determined by the heterogeneity of the Crimean Ukrainian dialects and contacts of dialect speakers with different language environment has been set. The polysemy of some lexeme and semantic shifts, the component system connection determined by the lexeme semantic syncretism zones and word formative connection have been identified. The specificity of distribution and functioning of the verified names has been revealed. There are one word names, attributive and substantive word combinations and propositional structures among stated representatives that testifies nomination processes incompleteness.

Key words: Crimean Ukrainian dialects, heterogeneous dialects, lexical-semantic paradigms, differential feature, agricultural lexis, floronomen, system connection, plants names polysemy, semantic syncretism zone.

УДК: 811.161.2'282.2:27-475.5''15/16''(477.87)

ВИЯВИ ГОВІРКОВИХ РИС У ФРАГМЕНТІ УЧИТЕЛЬНОГО ЄВАНГЕЛІЯ XVII СТОЛІТТЯ

Статтю присвячено аналізу діалектних особливостей мови фрагменту учительного Євангелія першої третини XVII ст. з Відділу рукописів Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника, який раніше не був об'єктом мовознавчого дослідження. Уривок написаний книжною українською мовою, при тому значну кількість рис у ньому можна кваліфікувати як діалектні, зіставивши їх із особливостями сучасних південно-західних, зокрема карпатських говорів. Наприклад, у фонетиці південно-західними діалектними рисами можна вважати співіснування форм з е та о в позиції після шиплячого перед наступним твердим приголосним, збереження сполуки [je] на початку слів, карпатськими – вияв африкати [дж]. У морфології багато форм кваліфікуємо як карпатські, а саме: форми називного відмінка множини іменників з флексією -ове, форми орудного відмінка множини з -ь, займенники што, тоты, форма дієслова в третій особі множини теперішнього часу бути, суть, а також префікс ву-, дієслівний суфікс -ова-, вільна позиція частки ся тощо. Виявлені в учительному Євангелії говіркові риси переконливо вказують на її походження з території Карпат. На жаль, текст дає недостатньо інформації для того, щоб здійснити точнішу локалізацію.

Ключові слова: учительне Євангеліє, діалектизм, діалектна риса, історична діалектологія.

Постановка проблеми. Учительні Євангелія (далі УЄ) – унікальні пам'ятки XVI–XVII ст. із західноукраїнських земель. Це збірники проповідей на недільні та святкові дні протягом року, які, окрім того, часто містили ще й перекладені відповідні уривки євангельських читань. Ці пам'ятки постали практично в тому самому контексті, що й Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол та інші відомі переклади церковних книг українською мовою. Проте, порівняно зі згаданими текстами, УЄ поки що мало досліджені, особливо якщо врахувати велику кількість збережених рукописів цього жанру (приблизно сто).

Аналіз досліджень і публікацій. УЄ викликали особливе зацікавлення мовознавців, адже їхні тексти містять велику кількість народнорозмовних елементів. Ці пам'ятки побутували переважно в Західній Україні, найбільше в Карпатському регіоні – на теренах поширення давніх говорів. В УЄ виявлено багато специфічно діалектних рис. На говіркові особливості мови цих текстів звертали увагу більшість дослідників цих пам'яток, зокрема І. Панькевич, Л. Деже, І. Керницький, О. Горбач, Г. Чуба. Говіркові риси в УЄ вивчали В. Німчук [8], Д. Гринчишин [4], У. Добосевич [5] та ін.

У книгозбірнях Львова збережені УЄ, які ще не були предметом мовознавчого вивчення, проте їх дослідження може додати нову інформацію до історії української мови, а особливо – історичної діалектології.

Серед таких пам'яток – фрагмент учительного Євангелія з Відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка (шифр АСП 409). Уривок становить один аркуш із книги (частково пошкоджений), походить, імовірно, з першої третини XVII ст. і містить уривок проповіді в Неділю митаря та фарисея. Цей фрагмент (чи ціла книга) був у власності М. Шашкевича, про що довідуємося із запису на звороті аркуша: *«Изъ Енліа поучительнаго рускаго (нзъ) съ (нз-еер) первой половины XVI. взка. Рукопись находилась у покойнаго Маркіяна Шашкевича въ Новоселкахъ»*.

Упадає в око специфічний зміст уривка – це фрагмент проповіді, спрямованої проти протестантських течій (так званих «нових євангеликів»), які нібито є гіршими за лицемірників і фарисеїв, бо хочуть спастися без сповіді, покути й добрих вчинків, самою тільки вірою.

В орфографії пам'ятки відбито риси другого південнослов'янського впливу. Це, зокрема, написання сполуки плавного із редукованим: *гръшійи* (1), дуже часте вживання *ѣ*, *ь* в кінці слів: *црѣтвь* (2); *о* і *е* в закритому складі зберігаються. Хоча традиційний правопис дещо затемнює фонетику, проте на основі деяких написань можна робити висновки про деякі звукові особливості говору переписувача.

Фрагмент написаний книжною українською мовою, при тому значну кількість елементів у ньому кваліфікуємо як діалектні, зіставивши їх із рисами сучасних південно-західних, зокрема карпатських говорів.

Мета розвідки – простежити у мові уривка УЄ вияви рис, які вказують на говіркове мовлення, та встановити ймовірне походження пам'ятки.

Зосередимо увагу на деяких специфічних фонетичних рисах:

1) про наявність у мові переписувача переходу етимологічного [e] в [o] після шиплячого перед наступним твердим приголосним свідчить написання *чѣ^ожоло^отва* (1), але є й інший випадок: *чѣ^мсѣ не оустыда^л* (2). Часткове збереження [e] в цій позиції – характерна риса практично всіх південно-західних говорів [1, № 38], а загалом для цього наріччя типове співіснування форм з [o] та [e]. Подвійні форми – з *о* та з *е* – засвідчені у пам'ятках з карпатського регіону [7, с. 94–95].

2) початкову *є* ([je]) бачимо в займеннику *єго* (1). Хоч це і одиничне написання, але припускаємо, що в говірці писаря [je] на початку слів зберігалось, як і досі в багатьох говорах заходу України, зокрема карпатських [1, № 225]. Схожі приклади *є* і в текстах з карпатської території [7, с. 94].

3) двічі засвідчено сплутування позицій *ы* та *и*: *ты^{ѣс}* і *ти^{ѣс}* (1), *проты^ѣ* і *проти^ѣ* (1), що може вказувати на змішування цих звуків у мовленні переписувача, можливо, про

відсутність у ній давнього [ы], який ще до сьогодні в етимологічній позиції збережений у карпатських говорах [1, № 16, 17; 2, с. 224] (хоч у деяких говірках, зокрема в ужанських, він уже зник [2, с. 227]). Немає послідовності і у вживанні *ы/и* після задньоязикових: *пре^о виш^мкы^м*, *без скрухы* (2) поряд з *оучи^нки*, *ласки бжѣси* (2), у чому теж можна вбачати суперечність між традиційними написаннями та народною вимовою.

4) написання *чж^ожоло^зтва* (1), імовірно, виявляє на письмі африкат [дж], дуже типовий для південно-західних говірок [1, № 109], особливо для бойківських [2, с. 226; 6, с. 209] і лемківських, надсянських [3, с. 4, 67], а також наддністрянських [6, с. 198]. Вияви [дж] на письмі Д. Гринчишин вважав рисою, що притаманна передовсім пам'яткам з Бойківщини [4, с. 177], засвідчена вона і в лемківському Псалтирі [9, с. 108].

Отож, у фонетиці декілька рис вказують на південно-західне діалектне підгрунтя, можливий вияв африкати [дж] – на карпатські говори.

Більше вказівок на регіональні особливості мови автора дають окремі з-поміж морфологічних рис, які подаємо нижче:

1) в уривку засвідчені лише форми давального відмінка однини іменників ч. р. на *-у*: *бжу* (1), *бж сѧ мїи^л* (2). У південно-західному наріччі української мови флексія *-у* в цьому відмінку співіснує з флексією *-ові(-ови)*, при тому *-у* поширена переважно в карпатських говірках [1, № 177–179];

2) у тексті засвідчено кілька давніх форм називного відмінка множини іменників ч. р. на *-овс*: *Єнїликовс* (1), *тїи цмил'никовс* (2). Це закінчення зберігають окремі закарпатські, бойківські, лемківські, галицько-буковинські говірки [1, № 190–191; 2, с. 219, 225; 10, с. 189; 3, с. 118]. Воно часте і в писемних пам'ятках з карпатської території [9, с. 110; 4, с. 175–176];

3) іменник *люди* в родовому відмінку має форму *люд^{тї}* (1), яка зараз є панівною для південно-західних говорів [1, № 187; 2, с. 210]. Вона характерна для текстів XVI–XVII ст. з Бойківщини [4, с. 177];

4) давня форма орудного відмінка *посты* (1) теж виявляє зв'язок з карпатськими говорами, які й до сьогодні подекуди зберігають архаїчну флексію *-ы* [1, с. 219, 225; 3, с. 115];

5) яскравим діалектизмом можна вважати вияв префікса *ви-* як *ву-*: *вѣмышляю^м* (1), саме таке звучання він має у багатьох закарпатських говірках [1, № 18]. Також його засвідчено в пам'ятках із Бойківщини [4, с. 177];

6) для прикметників характерні нестягнені форми середнього роду та множини: *чжжес беру^м*, *цркви стїи*, *онбири спросныи* (1) тощо. Нестягнені форми середнього роду переважають у закарпатському діалекті [1, № 217; 2, с. 225; 6, с. 184], а також у множині нестягнені форми трапляються в окремих надсянських говірках [6, с. 206];

7) займенник *що* двічі засвідчений як *што* (2), а така форма не є чужою для карпатського говіркового масиву, головню для закарпатського та лемківського діалектів [2, с. 225; 1, № 215; 6, с. 184; 3, с. 128];

8) поряд із вказівним займенником *тїи* (2) вживаний і редуплікований *тоты* (1). Ці займенники типові для південно-західних, особливо карпатських говорів [6, с. 184; 2, с. 211; 3, с. 127]. Д. Гринчишин трактує їх як типову рису пам'яток із Закарпаття [4, с. 175];

9) в основі дієслова *хотїти* немає чергування: *хотѧ^м сѧ избавити* (2). Такі форми засвідчені, зокрема, на Лемківщині [3, с. 133];

10) дієслово *быти* у третій особі множини має форму *суть*: *сѧ^м проти^о бжу*; *они сѧ^м далеко грїшїи* (1). Цю давню форму зберігають карпатські говори [3, с. 139];

11) афікс займенникового походження *сѧ* в усіх випадках перебуває перед дієсловом і, очевидно, може займати в реченні довільну позицію: *хотѧ^м сѧ избавити*; *якь сѧ оустыда^л*; *бж сѧ мїи^л* (2). Зараз його функціонування властиве для південно-західних діалектів [6, с. 188], причому звукове оформлення *ся* (з [а]) він має не всюди, компактний ареал *ся* – це зона поширення карпатських говірок [1, № 248];

12) у пам'ятці зафіксований дієслівний суфікс *-ова-*: *джакова*¹ (1). Цей суфікс в українській мові є давнім, а *-ова-* почав витіснити його приблизно в XVI–XVIII ст. Вживання *-ова-* все ж вважаємо виявом діалектного мовлення з огляду на систему засвідчених у тексті південно-західних діалектних рис. На території поширення карпатських говорів суфікс [ова] функціонує суцільним ареалом [1, № 166; 2, с. 212, 215].

Як видно, найбільше морфологічних особливостей в УЄ пов'язані з карпатським діалектним масивом.

Висновки. Виявлені в пам'ятці говіркові риси переконливо вказують на її походження з території Карпат. На жаль, текст дає недостатньо інформації для того, щоб здійснити точнішу локалізацію.

Перспективи подальших досліджень. Вивчення діалектного складника мови УЄ – одне з важливих та перспективних завдань історичної діалектології, адже ці пам'ятки фіксують значну кількість рис, що виявляють територіальні особливості мови їхніх переписувачів, носіїв західноукраїнських (переважно карпатських) говірок. Окрім того, дослідження текстів УЄ в цьому аспекті дасть змогу вказати на їх імовірне походження, адже ці пам'ятки здебільшого є нелокалізованими.

Список використаної літератури

1. Атлас української мови : У 3 т. – Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988. – 520 с.
2. Бевзенко С. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Верхратський І. Про говор галицьких лемків / Іван Верхратський // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 5. – 489 с.
4. Гринчишин Д. Писемні пам'ятки XVI – п. XVII ст. як джерело вивчення українських діалектів / Дмитро Гринчишин // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : Зб. наук. праць. – Ужгород, 2001. – Вип. 4. – С. 175–181.
5. Добосевич У. Українська мова в учительному Євангелії середини XVII століття / Уляна Добосевич // Діалектологічні студії. Мова в часі і просторі. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – С. 45–63.
6. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 215 с.
7. Керницький І. Фонетичні особливості війтівських книг XVI–XVII ст. с. Одрехови у порівнянні з сучасними лемківськими говорами / І. Керницький // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1961. – Т. 4. – С. 83–106.
8. Німчук В. В. Передмова // Скотарське учительне Євангеліє – український гоміліяр 1588 року / текст рукопису підгот. і видав М. Кочіш ; передм. В. Німчука. – Сомбатгей, 1997. – С. 5–17.
9. Огієнко І. Псалтир половини XVIII в. в лемківському перекладі / Іван Огієнко // ЗНТШ. Ювіл. зб. на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. 1. : Праці філол. – Львів, 1930.
10. Панькевич І. Українські говори підкарпатської Русі і сумежних областей. Частина I / Др. Іван Панькевич. – Прага, 1938. – 550 с.

Одержано редакцією 04.02.14

Прийнято до публікації 11.03.14

Х. Я. Макович

Проявления диалектных особенностей в фрагменте учительного евангелия XVII века

Статья посвящена анализу диалектных особенностей языка фрагмента учительного Евангелия первой трети XVII века из Отдела рукописей Львовской национальной библиотеки имени В. Стефанька, который ранее не был объектом языковедческого изучения. Отрывок написан книжным украинским языком, при этом значительное количество черт в нем можно квалифицировать как диалектные, сопоставив их из особенностями современных юго-западных, в частности карпатских говоров. Например, в фонетике юго-западными диалектными чертами можно считать сосуществование форм с о и е в позиции после шипящего перед следующим твердым согласным, сохранение [je] в начале слов, карпатскими – проявление аффриката [дж]. В морфологии значительное количество форм можно квалифицировать как карпатские, а именно:

форми именительного падежа множественного числа имен существительных с флексией -ове, формы творительного падежа с -ы, местоимения што, тоты, форма третьего лица множественного числа глагола быти сут, а также префикс ву-, суффикс -ова и др. Диалектные особенности учительного Евангелия убедительно указывают на его происхождение с территории Карпат. К сожалению, в тексте недостаточно информации для того, чтобы осуществить более точную локализацию.

Ключевые слова: историческая диалектология, учительное Евангелие, диалектизм.

К. J. Makovych

Manifestation of dialectal features in the fragment of seventeenth century didactic gospel

The paper analyses the dialectal features manifestation in the fragment of seventeenth century didactic Gospel which is stored in Manuscripts department of L'viv National Scientific Library named after V. Stefanyk. The language of this text has never been an object of linguistic studies. The fragment is written in Ukrainian language, moreover a large number of features in there can be described as dialectal. It is possible to reveal by comparing them with modern south-western (particularly Carpathian) dialects. For instance, on phonetic level such features can be considered as south-western dialectal: coexistence of the forms with o and e in position after hissing before the next hard consonant, preservation of cluster [je] in the beginning of words; as carpathian – the manifestation of affricate [dzh]. In many morphological forms can be described as carpathian, namely nominative plural form of nouns ending with -ove, ablative plural forms of nouns ending with -у, pronouns што, тоты, form of the third person plural of the present time verb быти сут, and prefix ву-, verbal suffix -ова-, free position of particle s'a and others. Dialectal features revealed in the didactic Gospel clearly indicate its origin from the Carpathians. Unfortunately, the text does not provide enough information to make a more precise localization.

Key words: historical dialectology, didactic Gospel, dialectal element.

УДК 811.161.2'36 – 112"15/16"

Т. Й. Висоцька

СПОЛУЧНЕ СЛОВО І СПОЛУЧНИК ИЖ(Е) В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVII СТ.

У статті на широкому фактичному матеріалі з залученням пам'яток різних стилів і жанрів української мови XVI–XVII ст. простежено особливості використання слова иж(е). Розглянуто шляхи його виникнення в українській, а також в інших слов'янських мовах. Досліджено функціонування иж(е) як сполучного слова і сполучника. Встановлено, що сполучне слово иж(е), виражене відносним займенником, характерне для нерозчленованих речень, складнопідрядних із підрядними означальними, головна частина яких містить співвідносні слова. З'ясовано, що сполучник иж(е) найчастіше виконує з'ясувальну й причинову функції, а мени уживаний у складнопідрядних реченнях із підрядними означальними, наслідку, умови, часу тощо. У роботі також простежено жанрово-стильову специфіку використання сполучного засобу иж(е) в українських пам'ятках справочинства, конфесійної, полемічної літератури від XI ст. і до сьогодні; зіставлено й схарактеризовано його вживання на тлі інших слов'янських мов окресленого періоду.

Ключові слова: пам'ятка, давньоукраїнська мова, староукраїнська мова, церковнослов'янська мова; займенник, енклітика, сполучник, сполучне слово, семантико-синтаксичні відношення, функції сполучників, співвідносне слово, складнопідрядне речення; ампліфікація, кодифікація, лексикалізація.

Постановка проблеми. У давніх українських текстах презентовано „мікросвіт” минулого із традиціями, побутом, матеріальним життям народу, суспільно-культурними „перетвореннями”. Особливо такі трансформації спостерігаємо на порубіжжі XVI–XVII ст., для якого характерне „розмаїття мовних практик” [20, с. 285]. З одного боку, зростає авторитет „простої” (руської) мови, що усталилася в усіх видах писемності, а з